

Dariusz Radziwiłłowicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2939-0271>

Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej wobec Związku Sowieckiego w latach 1926–1933 w świetle dokumentów Archiwum Akt Nowych

Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1933 była i nadal pozostaje przedmiotem zainteresowania polskich środowisk historycznych i publicystycznych oraz polityków. O ile zagadnienia wewnętrzne Polski okresu międzywojennego zostały dotychczas dość jednolicie i obiektywnie odtworzone i ocenione, to polityka zagraniczna rządów przedwrześniowych wywołuje wciąż liczne dyskusje i polemiki.

Już w latach II wojny światowej podejmowano próby analizy niektórych zagadnień polskiej polityki zagranicznej okresu międzywojennego. W przypadku polityków obozu narodowego była to ocena krytykująca rządy Piłsudczyków, a w przypadku „sanatorów” – obrona linii polityki polskiej okresu międzywojennego.

W Polsce komunistycznej, ze względu na ograniczenie swobody wypowiedzi, oprócz prac przedstawiających wybrane kierunki polityki zagranicznej nie ukazała się publikacja ujmująca cały obszar działalności polskiej dyplomacji, z wyjątkiem syntez całości dziejów Polski, gdzie polska polityka zagraniczna została potraktowana mniej lub bardziej szczegółowo¹. Do jednych z nielicznych wydanych już u schyłku lat 80. XX w. należy zaliczyć prace Henryka Batowskiego o bogatej faktografii, ujętej w syntetycznej formie, pisanej jednak w okresie ograniczonej swobody publikacji².

Po upadku systemu komunistycznego w 1989 r. zaistniały warunki do nieskrępowanych badań oraz ich publikowania. Ze względu na ograniczone ramy artykułu autor jest

¹ Do wyjątków należą następujące prace: M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934*, Warszawa 1976; M. Kamiński, M.J. Zacharias, *Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1987; J. Krasuski, *Między wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1985.

² H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 1988.

zmuszony do podania opracowań, które były szczególnie przydatne przy opracowywaniu tej publikacji³. Wartościowe ze względu na relacje polsko-sowieckie stanowiły prace m.in. wybitnego znawcy wschodnich zagadnień Wojciecha Materskiego⁴.

Ramy czasowe artykułu określają następujące wydarzenia: dokonanie przez Józefa Piłsudskiego 12 maja 1926 r. zamachu stanu w Polsce i podpisanie 26 stycznia 1934 r. polsko-niemieckiej deklaracji o nieagresji. Zamach majowy nie przyniósł żadnej zmiany w polskiej polityce zagranicznej, jednak miał miejsce w czasie ważnych zmian w układzie sił w Europie, kiedy to rozpoczynała się erozja systemu bezpieczeństwa stworzonego traktatem wersalskim oraz pierwszymi sojuszami lat powojennych. Natomiast deklaracja o nieagresji z Niemcami to punkt zwrotny w polskiej polityce zagranicznej, oznaczający dalsze oziębienie stosunków polsko-francuskich oraz odejście od polityki zbliżenia ze Związkiem Sowieckim.

Wstęp

Należy zaznaczyć, że celem autora nie było przedstawienie w sposób merytoryczny dziejów polskiej polityki zagranicznej, a wyszukanie w Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN) dokumentów odnoszących się do polskiej polityki zagranicznej w latach 1926–1933, dokonanie ich charakterystyki i analizy oraz wyłonienie z tej dokumentacji najważniejszych problemów stojących przed polską dyplomacją w tamtym okresie.

Nie zawsze założona koncepcja mogła być zrealizowana, ponieważ niektóre fakty historyczne znajdują tylko minimalne odzwierciedlenie w mocno przetrzebionej dokumentacji. W takich sytuacjach autor ograniczał się tylko do danych ilościowych dotyczących tych dokumentów i posiłkował się innymi, już opublikowanymi.

Artykuł jest próbą wglądu w całość dokumentów znajdujących się w AAN, dotyczących polskiej polityki zagranicznej w latach 1926–1933 wobec Związku Sowieckiego. We wszystkich wykorzystanych w tym artykule zespołach akt dyplomatycznych przeważa korespondencja. Wśród niej wysuwa się na czoło ilościowo i pod względem wartości

³ *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. I: 1918–1932, red. T. Jędruszczak, M. Nowak-Kielbikowa, Warszawa 1989; *Historia dyplomacji polskiej*, red. G. Labuda, t. IV: 1918–1939, red. P. Łossowski, Warszawa 1995; S. Sierpowski, *Polityka zagraniczna Polski międzywojennej*, seria: Dzieje Narodu i Państwa Polskiego, Warszawa 1994; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1994*, Warszawa 1995; S. Gregorowicz, M.J. Zacharias, *Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warszawa 1995; W. Rezmer, *Polsko-radziecki pakt o nieagresji z 1932 roku – aspekty polityczne i militarne*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012, s. 149–156. Na temat postulatów badawczych odnośnie do dziejów polityki zagranicznej i dyplomacji Drugiej Rzeczypospolitej zob. M. Kornat, *Polityka zagraniczna*, https://rcin.org.pl/i/pan/Content/141363/WA303_176233_II9357-22_Kornat.pdf (dostęp: 8 IX 2022).

⁴ Szczególnie: W. Materski, *Na widocie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005; idem, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994.

źródłowej jej specyficzny dla resortu spraw zagranicznych rodzaj – raporty polityczne, ekonomiczne, prasowe, także ogólne łączące w sobie cechy trzech pierwszych rodzajów źródeł. Również szczególną formą korespondencji, występującą jednak już mniej licznie, są noty słowne, *aide-mémoire*⁵ i inne, dalej szyfry (ściślej: rozszyfrowane już teksty depesz szyfrowych). Liczne są w zespołach notatki, opracowania, memoriały, protokoły i występujące najczęściej w Wydziale Organizacji Międzynarodowych powielone lub drukowane wydawnictwa Ligi Narodów. Zdarzają się też druki ulotne i reklamowe oraz odbitki fotograficzne.

Oceniając przydatność powyższych materiałów, należy stwierdzić, że w AAN znajdują się dokumenty przedstawiające całokształt polityki zagranicznej Polski. Oczywiście trzeba podkreślić, że żaden z zespołów nie jest kompletny. Mimo tych braków można jednak zrekonstruować, przynajmniej w zarysie, najważniejsze kierunki polskiej polityki zagranicznej, także wobec Związku Sowieckiego.

W artykule przedstawiono przede wszystkim polski punkt widzenia na problemy polsko-sowieckie. Jeśli treść dokumentów na to pozwalała, dokonywano prezentacji stanowisk innych państw, niejednokrotnie przeciwstawnych interesom Polski. W opracowaniu wykorzystano głównie akta dyplomatyczne Ministerstwa Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ) i polskich placówek dyplomatycznych oraz konsularnych z lat 1926–1933 znajdujących się w AAN.

Zamach majowy oraz pierwsze rokowania na temat paktu o nieagresji

Po przejściu pełni władzy w maju 1926 r. Piłsudski zdawał sobie sprawę, że fakt ten natychmiast wywoła falę pogłosek i spekulacji na temat zaborczych planów Polski w stosunku do Związku Radzieckiego, Litwy i Czechosłowacji. Marszałek rozpoczął więc od manifestacyjnego podkreślenia, że polityka Rzeczypospolitej nie ulega zmianie i że będzie jak najbardziej pokojowa. Odpowiadała temu też nominacja na ministra spraw zagranicznych Augusta Zaleskiego – zawodowego dyplomaty, odznaczającego się ostrożnością i umiarkowaniem, dobrze widzianego w środowisku Ligi Narodów w Genewie. Nic nie wskazuje na to, aby w inicjatywie Piłsudskiego opanowania sterów rządu w Polsce można było doszukać się jakichkolwiek wpływów zagranicznych, w szczególności brytyjskich. Teza, że wypadki majowe podsycała strona brytyjska, zrodziła się w Związku

⁵ *Aide-mémoire* (z jęz. franc. ‘pomoc dla pamięci’) – nota pozbawiona danych nadawcy i adresata oraz podpisu i pieczęci, stanowiąca nieoficjalny i pozbawiony jakiegokolwiek mocy urzędowej komunikat przekazywany osobiście lub doręczany korespondencyjnie po zakończeniu rozmów (lub podczas ich trwania) przez przedstawicieli służby dyplomatycznej lub wysokiej rangi urzędnika państwowego. Wiarygodność treści zawartej w *aide-mémoire* opiera się wyłącznie na osobie wręczającej. Nota oznaczona jest nagłówkiem „*Aide-mémoire*” i może prezentować stanowisko, zamierzenia, zestaw tez lub problemów czy też szkic ewentualnego porozumienia, które były lub będą przedmiotem bardziej szczegółowych negocjacji.

Sowieckim, który skłonny był widzieć w Piłsudskim narzędzie obcych wpływów⁶. Należy pamiętać o głębokim urazie Piłsudskiego do polityki brytyjskiej, spowodowanym stanowiskiem Wielkiej Brytanii w czasie wojny Polski z Rosją bolszewicką⁷, jak również wysiłkami na konferencji w Lokarno, zmierzającymi do osłabienia automatyzmu działania sojuszu polsko-francuskiego. Poza tym nie nastąpiło bezpośrednio żadne zbliżenie polityczne między Wielką Brytanią a Polską, które mogłoby być naturalną konsekwencją czynnego zaangażowania się Wielkiej Brytanii po stronie Piłsudskiego. Marszałek podchodził do Anglii z widoczną rezerwą. Rozmawiając w 1927 r. z posłem RP w Londynie Konstantym Skirmuntem⁸, dał mu instrukcję, aby „nie rzucać się Anglikom na szyję, lecz by tak postępować, aby oni sami poczuli potrzebę bliższych z nami stosunków”⁹. Polityka wobec Związku Sowieckiego miała być kontynuacją polityki byłego ministra spraw zagranicznych Aleksandra Skrzyńskiego¹⁰.

Zagadnienie inspiracji zagranicznych przewrotu majowego znajduje odzwierciedlenie w kilku dokumentach AAN – w odniesieniu do stosunków polsko-radzieckich można wyróżnić jeden dokument. Jest to raport posła RP w Moskwie do ministra spraw zagranicznych Augusta Zalewskiego¹¹, w którym poseł Stanisław Patek streścił odczyt znanego radzieckiego publicyisty Karola Radka¹², zatytułowany *Czy grozi nam nowa interwencja*. Wygłoszony 27 września w Moskwie tekst dotyczył następstw zewnętrznych przewrotu majowego. Z tego dokumentu wynika, że dojście Piłsudskiego do władzy wywołało zaniepokojenie w sowieckich kołach rządowych. Radek w przewrocie majowym podkreślił przede wszystkim aspekty międzynarodowe: „Piłsudski uzależnił swą politykę po kolei od sztabu japońskiego, austriackiego, potem od francuskiego, obecnie, gdy

⁶ Raport Stalina na 17 Zjeździe partii, 26 I 1934, [w:] J. Stalin, *Voprosy Leninizna*, Moskwa 1945.

⁷ Szerzej: A. Nowak, *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków 2015.

⁸ Konstanty Skirmunt (ur. 30 sierpnia 1866 r. w majątku Mołodów k. Kobrynia, zm. 24 lipca 1949 r. w Wałbrzychu) – polski polityk i dyplomata.

⁹ Cyt. za: P. Wandycz, *August Zaleski Minister Spraw Zagranicznych 1926–1932 w świetle wspomnień i dokumentów*, seria: Biblioteka Kultury, vol. 317, Paryż 1980, s. 35.

¹⁰ Aleksander Józef Skrzyński (ur. 19 marca 1882 r. w Zagórzanach, zm. 25 września 1931 r. pod Ostrowem Wielkopolskim) – polski prawnik, polityk, prezydent RP na uchodźstwie. W rządzie Władysława Sikorskiego (1923) objął Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Po upadku rządu przebywał w Londynie 27 lipca 1924 r. został ponownie powołany na urząd ministra spraw zagranicznych w rządzie Władysława Grabskiego. Na tym stanowisku podpisał 2 października 1924 r. w Genewie protokół w sprawie pokojowego regulowania sporów międzynarodowych, mający zapobiegać agresji. W kolejnym rządzie objął 20 listopada 1925 r. urząd premiera, który sprawował do 5 maja 1926 r.

¹¹ August Zaleski (ur. 30 września 1883 r. w Warszawie, zm. 7 kwietnia 1972 r. w Londynie) – polski polityk i dyplomata, dwukrotny minister spraw zagranicznych. Po przewrocie majowym w 1926 r. był we wszystkich rządach RP do roku 1932 ministrem spraw zagranicznych. Na tym stanowisku podpisał m.in. konwencję w sprawie niewolnictwa, pakt Brianda-Kellogga (których Polska była jednym z państw założycielskich), traktat handlowy z Niemcami, pakt o nieagresji z ZSRR.

¹² Radek Karol, właśc. Karol Sobelsohn (ur. 21 października 1885 r. we Lwowie, zm. 19 maja 1939 r. w Wierchnieuralsku) – działacz komunistyczny, aktywny w polskim, rosyjskim i niemieckim ruchu rewolucyjnym przed I wojną światową, międzynarodowy przywódca komunistyczny, polityk bolszewicki, dziennikarz i publicysta pochodzenia żydowskiego.

Francja nie ma powodów do wystąpienia przeciw ZSRR, od angielskiego”. Jak wskazał Radek, zamach majowy został dokonany za *argent de poche*¹³ rządu angielskiego, ale które mogą być tylko banki angielskie lub amerykańskie¹⁴. Następnie po lekceważącej charakterystyce postaci Piłsudskiego („jest on przede wszystkim przedstawicielem zdeklasowanej oficerskiej cyganerii”¹⁵) stwierdził, że ten raz jeszcze chce zawojować Rosję, przygotowuje się metodycznie i pragnie rozpocząć ją przez zagarnięcie Litwy. Były to jednak płonne obawy. Jak wynika z pamiętników Zalewskiego, aby przekonać Związek Sowiecki o bezpodstawności zaniepokojenia agresywną polityką polską, Piłsudski zorganizował spotkanie, zapraszając na kolację Piotra Wojkowa – posła radzieckiego w Warszawie¹⁶. „Jak tylko usiedliśmy przy stole, Piłsudski wziął byka za rogi mówiąc: »Przypuszczam, że w waszym kraju wiele osób podejrzewa mnie o przygotowywanie nowej wojny przeciw Rosji. Jeśli tak jest, to mogę tylko stwierdzić, że ci ludzie muszą mnie uważać za głupca. Co za interes może mieć Polska w wojnie w ogóle«”¹⁷. Następnie wskazał na absurdalność tego typu przypuszczeń. Wojkow był wyraźnie zdumiony tak gwałtowną argumentacją, ale – według słów Zalewskiego – „trudno było powiedzieć, czy naprawdę w szczerłość tych zapewnień wierzył”¹⁸.

Dowodem nieufności Moskwy do nowych przywódców polskich były wypisy z prasy radzieckiej, w których roiło się od artykułów nie zawsze obiektywnie podchodzących do polityki polskiej. Szczególnie dużo miejsca sprawom polskim poświęciły gazety w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej. Świadczą o tym raporty Konsulatu Generalnego RP w Charkowie, jak np. raport *O stosunku prasy Ukrainy Sowieckiej do Polski* z 6 października 1926 r.¹⁹ Dowiadujemy się z niego, że prasa ukraińska przejawiała stosunki w Małopolsce Wschodniej oraz w województwach kresowych o przeważającej ludności ukraińskiej i białoruskiej. W ramach ogólnej polityki polskiej pacyfikacja granicy wschodniej była zadaniem najpilniejszym. Temu celowi podporządkowano w pewnym sensie także politykę wewnętrzną. Odpowiadała temu nominacja na posła do Moskwy zaufanego dyplomaty Stanisława Patka z poleceniem podjęcia rokowań o pakt o nieagresji, zaproponowanych wcześniej przez Georgija Cziczierina podczas wizyty

¹³ *Argent de poche* (z jęz. franc. ‘kieszonkowe’) – tu: ‘za drobne’.

¹⁴ AAN, Akta MSZ, t. 6660, k. 65–66.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Piotr Łazariewicz Wojkow (ur. 13 sierpnia 1888 r. w Kerczu, zm. 7 czerwca 1927 r. w Warszawie) – rewolucjonista, bolszewik, dyplomata sowiecki. Od 1924 r. poseł pełnomocny ZSRR w Polsce, jednocześnie radziecki przedstawiciel w negocjacjach w sprawie zwrotu polskiego mienia (na mocy traktatu ryskiego). W historii zasłynął jednak jako jeden z głównych realizatorów mordu na carze Mikołaju II i jego najbliższych. Powszechnie wiadomo było o jego udziale w tej zbrodni, tym bardziej więc stanowił obiekt nienawiści ze strony rosyjskich środowisk antyrewolucyjnych. Zob. szerzej: *Posel ZSRR Piotr Wojkow zamordowany przez białogwardzistę*, <https://muzhp.pl/pl/e/1452/posel-zsrr-piotr-wojkow-zamordowany-przez-bialogwardziste> (dostęp: 24 V 2023).

¹⁷ Cyt. za: P. Wandycz, op. cit., s. 35.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ AAN, Akta MSZ, t. 6744, k. 17.

w Warszawie w 1925 r. Wznowienie pertraktacji radziecko-polskich nastąpiło wiosną 1927 r. (toczyły się one w Moskwie do końca marca).

Odnosnie do powyższego zagadnienia w AAN w Zespole Akt Ambasady RP w Moskwie znajdują się cztery dokumenty. Są to: raport Patka do Zaleskiego z 8 czerwca 1927 r.²⁰, raport Patka do Zaleskiego z 9 września 1927 r.²¹, raport Patka do Zaleskiego z 16 września 1927 r.²² i raport Patka do Zaleskiego z 20 września 1928 r.²³ Zespół Akt Ambasady RP w Moskwie nie należy do najlepiej zachowanych spośród wszystkich zespołów akt polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych okresu międzywojennego. Jest bowiem niekompletny, a wiele ocalałych dokumentów przedstawia wartość mniej znaczącą. Dokumenty dotyczące rozmów o nieagresji stanowią kopie pism w nie najlepszym stanie, przeważają luźne maszynopisy. Są to zapisy rozmów między Patkiem a Cziczerinem. Wynika z nich, że najmniej strawnym dla Rosjan był problem łączności paktu polsko-radzieckiego z paktami ZSRR z Finlandią, Estonią i Łotwą, jak również arbitraż. Cziczerin wyraził pogląd, że Polska tworzy front od Morza Białego do Morza Czarnego ostrzem zwróconym przeciwko ZSRR i że chce spełniać wobec Związku Radzieckiego bojową awangardę Europy, przede wszystkim Wielkiej Brytanii. Piłsudskiemu nie chodziło o zawarcie układu o nieagresji²⁴, gdyż antyradzieckość dyktowała mu niewiarę w jego możliwość i skuteczność, lecz o poszukiwanie efektu zewnętrznego. Patek nadawał się jak najbardziej do roli negocjatora utrudniającego ostateczne porozumienie, zwłaszcza w obliczu nieustępliwego partnera. Nic dziwnego, że tak prowadzone rokowania nie przyczyniły się do rozwiązania zakorzenionej nieufności.

Zabójstwo posła sowieckiego Piotra Wojkowa

Owa nieufność wyraźnie zarysowała się na tle zabójstwa Piotra Wojkowa – posła sowieckiego w Warszawie. To wydarzenie całkowicie przypadkowo zbiegło się z zerwaniem stosunków dyplomatycznych między Związkiem Sowieckim a Wielką Brytanią. Strona sowiecka wiązała te wydarzenia przyczynowo, doszukując się szerokiej koalicji antysowieckiej i uzgodnionego prowokowania wojny przeciwko pierwszemu państwu socjalistycznemu.

Między Moskwą a Warszawą nastąpiła wymiana not dyplomatycznych, które w AAN znajdują odzwierciedlenie w następujących dokumentach: raport Patka do Zaleskiego

²⁰ AAN, Ambasada Moskwy, t. 55, k. 107.

²¹ Ibidem, k. 258.

²² Ibidem, k. 267.

²³ Ibidem, k. 282.

²⁴ A. Zaleski, *Przemowy i deklaracje*, t. I, Warszawa 1929, s. 5–20.

z 7 czerwca 1927 r.²⁵, nota Patka do Litwinowa z 9 czerwca 1927 r.²⁶, notka *Nastroje sowieckie po zabójstwie Posła Wojkowa* z 14 czerwca 1927 r.²⁷, raport Patka do Zaleskiego z 18 czerwca 1927 r.²⁸, raport Patka do Zaleskiego z 26 lipca 1927 r.²⁹, nota Patka do komisarza ludowego spraw zagranicznych z 25 lipca 1927 r.³⁰ i raport Patka do Zaleskiego z 28 sierpnia 1927 r.³¹

Większość wymienionych dokumentów znajduje się w Zespole Akt Ambasady RP w Moskwie i prezentuje dość znaczną wartość. Z ich treści wynika, że rząd radziecki winą za zabójstwo Wojkowa obciążył rząd polski, twierdząc, iż nie podjął on wystarczających środków w celu ukrócenia działalności białogwardyjskich ugrupowań³². Rząd radziecki domagał się od władz polskich, po pierwsze, podjęcia niezbędnych kroków w celu dokładnego wyjaśnienia sprawy i surowego ukarania winnych zabójstwa, w szczególności bezpośredniego sprawcy; po drugie, dopuszczenie *chargé d'affaires* ZSRR w Warszawie Aleksandra Uljanowa lub innego przedstawiciela radzieckiego do udziału w śledztwie; po trzecie, podjęcia energicznych kroków w celu wydalenia poza granice Polski członków kontrrewolucyjnych terrorystycznych organizacji białogwardyjskich³³.

Reakcja rządu polskiego zawarta w nocie Patka do Litwinowa z 9 czerwca 1927 r.³⁴ wskazuje, że strona polska w czynie Borysa Kowerdy (zabójcy Wojkowa) dopatrywała się jedynie aktu indywidualnego. Argumentem dla sprawy polskiej była rezygnacja Wojkowa z proponowanej mu ochrony osobistej. Z raportu Patka do Zaleskiego z 12 czerwca 1927 r. wynika, że w polskim MSZ niezupełnie zdawano sobie sprawę z napięcia, jakie w ZSRR wywołało zabójstwo posła radzieckiego. W instrukcji przesłanej Patkowi zalecano przygotować „sfery radzieckie” do łagodnego wyroku z uwagi na „zwykły sąd polskim sentymentalizm wobec kobiet i dzieci”³⁵. Patek ostrzegął polski MSZ, że zbyt łagodne ukaranie sprawcy zabójstwa zostanie odczytane przez rząd sowiecki jako niezycziwą demonstrację przeciwko ZSRR.

Aby doprowadzić do zakończenia konfliktu powstałego w związku z zabójstwem Wojkowa, dyplomacje polska i sowiecka poszły na kompromis. W polskiej nocie z 25 lipca stwierdzono, że: 1) sprawa Kowerdy została przekazana przez władze polskie sądowi doraźnemu, co uniemożliwiło dopuszczenie przedstawiciela radzieckiego do śledztwa.

²⁵ AAN, Ambasada Moskwy, t. 55, k. 101–105.

²⁶ Ibidem, k. 109.

²⁷ Ibidem; także: Akta MSZ, t. 6661, k. 253.

²⁸ AAN, Ambasada Moskwy, t. 55, k. 146.

²⁹ Ibidem, k. 203.

³⁰ Ibidem, k. 202.

³¹ Ibidem; także: Akta J. A. Piłsudskiego, Adiutantura Belwederu, t. 5, k. 15–19.

³² Ibidem, Ambasada Moskwy, t. 55, k. 101.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem, k. 103.

³⁵ Ibidem, k. 125–126.

Wyrokiem tego sądu z 15 czerwca 1927 r. zabójca został skazany na karę dożywotniego więzienia; 2) prezydent RP odmówił zastosowania prawa łaski; 3) rozprawa sądowa nie ustaliła związku Kowerdy z jakimikolwiek organizacjami monarchistycznymi lub terrorystycznymi, wobec czego zobowiązania wynikające z art. V traktatu ryskiego i protokołu dodatkowego z października 1921 r., dotyczące organizacji emigracyjnych, w tym przypadku nie mają bezpośredniego zastosowania; 4) władze polskie zobowiązują się rozpatrzyć i odpowiednio zareagować na zarzuty postawione przez stronę radziecką, dotyczące istnienia i działalności białogwardyjskich, terrorystycznych organizacji emigracyjnych, gdyby zarzuty te okazały się prawdziwe; 5) rząd polski wyraża nadzieję, że zabójstwo sowieckiego posła nie powstrzyma dążenia obu państw do stałego polepszenia stosunków między nimi.

Po przyjęciu warunków rządu sowieckiego³⁶ 16 sierpnia 1927 r. MSZ opublikowało w „Monitorze Polskim” komunikat, w którym zapowiadano zobowiązanie rosyjskich stowarzyszeń emigracyjnych do zamykania czasopism tych organizacji oraz wydalenie ich działaczy w wypadku działalności niezgodnej z zobowiązaniami polski wynikającymi z art. V traktatu rosyjskiego. W efekcie ograniczono aktywność białej emigracji rosyjskiej w Polsce, co doprowadziło do pewnego odprężenia między Moskwą i Warszawą. Przerwane rokowania w sprawie paktu o nieagresji zostały znów podjęte, ale nadal nie posunęły się naprzód. Stopowała je Warszawa. Roman Knoll – p.o. ministra spraw zagranicznych RP pisał 12 września 1927 r. do Patka: „Wydaje mi się, a rozumiem, że jest to także zdanie pana marszałka, że rokowania moskiewskie osiągnęły możliwie najlepszy rezultat, to znaczy, że doszły we właściwym momencie do właściwego punktu, ani krok za daleko”³⁷. Faktycznie więc rokowania zawieszono. Dlatego też nie wywarło na nie wpływu zaostrzenie jesienią 1927 r. związane z napięciem między Litwą a Polską, zerwanie umów handlowych przez posła Patka oraz nieudany zamach 4 maja 1926 r. na Aleksiego Lizariewa, przedstawiciela handlowego Związku Sowieckiego w Warszawie.

Pogorszenie atmosfery w stosunkach między Polską a Związkiem Sowieckim odzwierciedla kilka dokumentów, m.in. raport Patka do Zaleskiego z 31 stycznia 1928 r. w sprawie przyczyn zerwania rozmów handlowych przez stronę polską³⁸. Z dokumentu dowiadujemy się, że 24 stycznia, przed przyjazdem polskiej delegacji, rozpoczął się w Moskwie proces przeciwko ks. Teofilowi Skalskiemu, proboszczowi parafii św. Aleksandra w Kijowie, oskarżonemu o działalność polityczną niezgodną z ustawodawstwem radzieckim i szpiegowanie na rzecz państwa ościennego³⁹. Interwencje Patka w Ludo-

³⁶ Szerzej: M. Leczyk, op. cit., s. 175.

³⁷ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. V: *Maj 1926 – grudzień 1932*, oprac. T. Cieślak, przy współud. H. Adalińskiej, Warszawa 1966, dok. 117, s. 223.

³⁸ AAN, Akta J. Al. Piłsudskiego, Adiutantura Belwederu, t. 5, k. 53.

³⁹ Przewód sądowy nie potwierdził zarzutów szpiegowstwa. Ks. Skalski został skazany za działalność polityczną niezgodną z ustawodawstwem radzieckim i skierowaną przeciwko władzy radzieckiej.

wym Komisariacie Spraw Zagranicznych ZSRR (dalej: LKSZ) o odroczenie procesu i dopuszczenie przedstawicieli Polski do wspólnego rozpatrywania aktu oskarżenia oraz decydowania o dalszym kierunku śledztwa nie dały oczekiwanych rezultatów. LKSZ spowodował jedynie, że od 25 stycznia 1928 r. rozprawa odbywała się przy drzwiach zamkniętych, co wywołało oburzenie Patka⁴⁰. On i członkowie delegacji polskiej uznali, że rozpoczęcie procesu tuż przed ich przyjazdem oraz samo oskarżenie o szpiegostwo w kontakcie z członkami poselstwa i konsulatów (co było powodem prowadzenia rozprawy przy drzwiach zamkniętych), a także podanie tego faktu do publicznej wiadomości, stanowią akt nieprzyjazny w stosunku do Polski. W związku z tym delegacja polska postanowiła nie rozpoczynać rozmów. Nie nawiązując nawet kontaktu z LKSZ, 30 stycznia dyplomaci opuścili Moskwę, udając się do Warszawy.

Innym dokumentem świadczącym o pogorszeniu klimatu politycznego między Polską a ZSRR jest raport Konsulatu Generalnego RP w Mińsku (bez daty), dotyczący zbiórki zboża na rzecz włościan białoruskich w Polsce⁴¹. Zawarto w nim wyniki zbiórki zboża dla „uciemnionych braci z za kordonu”. Cała akcja według konsula miała charakter zdecydowanie propagandowy.

W lutym 1928 r. pojawiła się sprawa Białoruskiej Robotniczo-Włościańskiej Hromady, która powstała w czerwcu 1925 r. Organizacja mniejszości białoruskiej w Polsce stała się obiektem represji ze strony władz polskich. W styczniu 1928 r. policja dokonała masowych aresztowań jej działaczy, a w marcu tegoż roku zakazano Hromadzie dalszej działalności⁴². Te represje wobec działaczy Hromady spotkały się z protestem różnych środowisk Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Rad. Są one odzwierciedlone w depeszy Konsulatu Generalnego RP w Mińsku do MSZ z 17 stycznia 1928 r.⁴³ Depesza podaje treść protestów przedstawicieli sowchozów i białoruskiej „agronomii” społecznej, które napłynęły do konsula w Mińsku „przeciw nadchodzącej rozprawie obszarników polskich, inspirowanej przez defensywę polską przeciw sądom nad członkami Hromady”⁴⁴.

Nieudany zamach na przedstawiciela handlowego ZSRR w Warszawie Aleksieja Lizarowa

Wydarzeniem, które spowodowało wzrost napięcia w stosunkach polsko-radzieckich, był zamach na życie przedstawiciela handlowego ZSRR w Warszawie Aleksieja Lizarowa. W tej sprawie w dokumentach AAN znajdują się: nota posła ZSRR

⁴⁰ AAN, Akta J. A. Piłsudskiego, Adiutantura Belwederu, t. 5, k. 53.

⁴¹ AAN, Akta MSZ, t. 6661, k. 206–207.

⁴² Zimą 1928 r. przed Sądem Okręgowym w Wilnie odbył się proces centralnych ogniw Hromady. Z 56 osób postawionych przez sądem 37 skazano na kary więzienia od 4 do 12 lat.

⁴³ AAN, Ambasada Moskwa, t. 57, k. 9–11.

⁴⁴ Ibidem.

w Warszawie Dmitrija Bogomołowa do ministra spraw zagranicznych RP A. Zaleskiego z 5 maja 1928 r.⁴⁵, nota ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR G. Cziczierina do posła RP w Moskwie S. Patka, uzasadniająca żądanie położenia kresu działalności białogwardyjskich organizacji terrorystycznych w Polsce z 7 maja 1928 r.⁴⁶, nota ministra spraw zagranicznych RP A. Zaleskiego do ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR G. Cziczierina w sprawie zamachu na A. Lizarowa z 25 maja 1928 r.⁴⁷, nota posła RP w Moskwie S. Patka do G. Cziczierina w sprawie zapewnienia bezpieczeństwa pracownikom poselstwa ZSRR w Warszawie z 21 czerwca 1928 r.⁴⁸ oraz depecha Patka do Zaleskiego z 14 lipca 1928 r. w sprawie przygotowania listy białogwardzistów, którzy mają być wysłani z granic Polski⁴⁹.

Powyższe dokumenty znajdują się w zespole akt MSZ Ambasady w Moskwie. W nocy z 5 maja do polskiego MSZ władze radzieckie przekazały, że 4 maja dokonano nieudanego zamachu na przedstawiciela handlowego ZSRR w Warszawie Aleksieja Lizarowa. Zamachowcem okazał się Jerzy Wojciechowski – członek białogwardyjskiej organizacji antybolszewickiej. W związku tym, że zamach miał miejsce w pobliżu poselstwa radzieckiego oraz w czasie kiedy Bogomołow codziennie wyjeżdżał na spacer, strona radziecka uznała, iż celem zamachu miał być radziecki poseł. Rządowi polskiemu zarzucono tolerancyjność w stosunku do działalności emigracyjnych organizacji antybolszewickich, wskutek czego mogły one bezkarnie przeprowadzać akcje wymierzone przeciwko obywatelom radzieckim⁵⁰.

W kolejnej nocy wystosowanej przez ludowego komisarza spraw zagranicznych G. Cziczierina do Patka z 7 maja 1928 r. zarzucano rządowi polskiemu niepodjęcie odpowiednich kroków celem zapewnienia bezpieczeństwa pracownikom radzieckiego poselstwa. Podkreślono, że sprzyjająca atmosfera dla terrorystycznej działalności białej emigracji oraz brak odpowiednich posunięć władz polskich w celu ukrócenia tego rodzaju aktywności powodują, że „Polska stała się areną terrorystycznej walki ze Związkiem Radzieckim emigracyjnych organizacji otrzymujących pomoc i środki materialne z niejasnych źródeł, zainteresowanych w stworzeniu komplikacji między ZSRR a innymi państwami”⁵¹. Oskarżono władze polskie o tolerowanie wystąpień białoemigracyjnej prasy, która wręcz „gloryfikowała sprawców zamachu”. Wskazano również, że sytuacja ta prowadzi do bezpośredniego zagrożenia stosunków między ZSRR z Polską.

21 czerwca Patek przekazał na ręce Cziczierina odpowiedź rządu polskiego. Nawiązując do komunikatu z 14 sierpnia 1927 r., poinformowano władze sowieckie, że zostały

⁴⁵ Ibidem, k. 347.

⁴⁶ Ibidem, k. 343.

⁴⁷ Ibidem, k. 365.

⁴⁸ Ibidem, k. 132–134.

⁴⁹ Ibidem, k. 151.

⁵⁰ Ibidem, k. 347.

⁵¹ Ibidem, k. 343.

zamknięte Komitet Rosyjski i Stowarzyszenie Młodzieży Rosyjskiej oraz wydalono poza granice Polski przewodniczącego Komitetu Rosyjskiego. Jednocześnie rząd polski złożył protest przeciw odczytaniu przez ludowego komisarza spraw wojskowych i morskich ZSRR Klimenta Woroszyłowa rozkazu o nadaniu Orderu Czerwonego Sztandaru Stanisławowi Łańcuckiemu⁵², byłemu posłowi do sejmu polskiego. Łańcucki został skazany za działalność antypaństwową i przebywał wówczas w więzieniu. Natomiast Rewolucyjna Rada Wojenna ZSRR order ten nadała mu za „bohaterską walkę pod sztandarem braterstwa robotników i włościan Związku Socjalistycznych Republik Rad i Polski”⁵³. Podkreślono przy tym, że nie jest to jedyny z nieprzyjaznych aktów wobec Polski. Jako przykład „agitacji oficjalnych przedstawicieli rządu ZSRR lub też poszczególnych republik” wymieniono sprawę Aleksandra Czerwiakowa. 7 listopada 1927 r. Czerwiakow – prezes Centralnego Komitetu Wykonawczego Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Rad w obecności innych członków rządu w czasie obchodów rocznicy rewolucji październikowej pozdrowił demonstrantów okrzykiem w języku polskim „Niech żyje Polska Republika Rad!”⁵⁴. Władze polskie uznały to jako „nawoływanie do obalenia istniejącego w Rzeczypospolitej Polskiej ustroju”. W końcowej części polskiej noty oświadczone, że rząd polski niezłomnie dąży do zapewnienia nie tylko dobrych stosunków polsko-radzieckich, ale również bezpieczeństwa osobistego członków poselstwa ZSRR w Polsce. Zaznaczono przy tym, że zagwarantowanie pełnego bezpieczeństwa przedstawicielom ZSRR jest rzeczą trudną, ponieważ „wzajemne stosunki mierzy rządem ZSRR a kilkumilionową rzeszą emigrantów rosyjskich, zmuszonych do przebywania poza granicami ZSRR, stwarzają podnieconą atmosferę wśród nich, na której tle powstają nie tylko w Polsce, ale i w innych państwach godne pożałowania czyny poszczególnych jednostek z grona emigracji”⁵⁵. Zapewniono też rząd rosyjski, że podjęte zostaną wszelkie niezbędne kroki dla zapewnienia bezpieczeństwa pracownikom poselstwa ZSRR do przydzielenia ochrony osobistej włącznie.

Konflikt powstały w związku z zamachem na Lizarowa został zakończony w wyniku podjętych kroków przez władze polskie oraz wobec niewysuwania dalszych żądań przez stronę radziecką. Jerzy Wojciechowski na mocy wyroku Warszawskiego Sądu Okręgowego został skazany na 10 lat więzienia.

⁵² Stanisław Łańcucki (ur. 6 listopada 1882 r. w Grochowcach, zm. 20 września 1937 r. w Moskwie) – polski polityk socjalistyczny (PPSD) i komunistyczny (KPRP/KPP), poseł na Sejm Ustawodawczy oraz Sejm I kadencji w II Rzeczypospolitej. 20 września 1937 r. został skazany na śmierć przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR za „udział w polskiej nacjonalistycznej organizacji terrorystycznej”.

⁵³ AAN, Ambasada Moskwa, t. 57, k. 343.

⁵⁴ Ibidem, k. 263.

⁵⁵ Ibidem.

Antypolskie wystąpienie przewodniczącego Prezydium Komitetu Wykonawczego Kominternu Nikołaja Bucharina na VI Kongresie III Międzynarodówki

Kolejnym incydentem, który wywołał polemikę pomiędzy Ludowym Komisariatem Spraw Zagranicznych a polskim MSZ, było wystąpienie przewodniczącego Prezydium Komitetu Wykonawczego Kominternu Nikołaja Bucharina na VI Kongresie III Międzynarodówki. W swoim przemówieniu Bucharin stwierdził, że Komunistyczna Partia Polski w wypadku wojny z ZSRR stanie się jednym z najważniejszych „instrumentów”, jakim będzie rozporządzał. W AAN odnośnie do tego aspektu znajdują się następujące dokumenty: raport Patka do Zaleskiego z 24 lipca 1928 r., poświęcony wystąpieniu Bucharina⁵⁶, nota Patka do Cziczeryna z 26 lipca 1928 r. dotycząca protestu rządu polskiego przeciw fragmentowi przemówienia dotyczącemu Polski⁵⁷ oraz depeusza Patka do Zaleskiego w sprawie stanowiska LKSZ odnośnie do protestu polskiego MSZ⁵⁸.

Z dokumentów wynika, że III Międzynarodówka – według Bucharina – pragnie powierzyć Polskiej Partii Komunistycznej (na wypadek wojny między ZSRR i Polską) ważną rolę. Dlatego też Bucharin apelował o specjalne pełnomocnictwa dla Komitetu Wykonawczego III Międzynarodówki w celu zabezpieczenia jedności Polskiej Partii Komunistycznej. „Lepiej będzie o ile w czasie wojny będziemy mieli do czynienia z jedną partią z prawdziwymi robotnikami na czele, którzy w czasie wojny będą jako żołnierze rewolucji walczyć z odwagą po naszej stronie”⁵⁹. 26 lipca Patek złożył w LKSZ protest rządu RP przeciw fragmentowi przemówienia Bucharina dotyczącym Polski, uważając je za „jaskrawe naruszenie art. V traktatu ryskiego”. LKSZ odrzucił jednak protest, twierdząc, że „rząd sowiecki nie może przyjąć na siebie odpowiedzialności ani za III Międzynarodówkę, ani za sowiecką partię komunistyczną”⁶⁰.

Ostatecznie sprawa ta, jak i wiele innych mniej znaczących incydentów, mających miejsce w Polsce i w Związku Sowieckim, kończyła się na polemice dyplomatycznej, bez podejmowania radykalnych środków, które mogłyby wpłynąć na poprawę pogarszającego się klimatu w stosunkach między krajami. Prowadziło to do zamieszania w prasie obu państw szeregu artykułów, które w efekcie antagonizowały opinię publiczną. Patek w raporcie do ministra Zaleskiego z 26 września 1928 r., wskazując na niekorzystną atmosferę w stosunkach polsko-sowieckich, opowiadał się za „koniecznością pokojowego współżycia ze wschodnim sąsiadem, specyfikowaniem napiętej atmosfery i wyjściem

⁵⁶ Ibidem, k. 164.

⁵⁷ Ibidem, k. 168–171.

⁵⁸ Ibidem, k. 194.

⁵⁹ Ibidem, k. 164.

⁶⁰ Ibidem, k. 194.

z chwilowego impasu⁶¹. Taką też linię postępowania przyjęła w najbliższym czasie stro-
na polska.

Pakt Brianda-Kelloga

Okazję do ułożenia bardziej poprawnych stosunków ze wschodnim sąsiadem stwa-
rzało podpisane w sierpniu 1928 r. paktu Brianda-Kelloga⁶² o potępieniu wojny jako
środka załatwiania sporów międzynarodowych. Ani w Polsce, ani w ZSRR nie przece-
niano jego znaczenia. Niemniej jednak 27 sierpnia 1928 r. Polska – w gronie czternastu
państw – akt ten podpisała. Również ZSRR na zaproszenie skierowane doń 27 sierpnia
odpowiedział pozytywnie i 6 września przystąpił do paktu. Zresztą przywódcy radziec-
cy uznali za stosowne kontynuować sprawę – zaproponowali mianowicie wprowadzenie
w życie paktu bez oczekiwania na ratyfikację przez wszystkich sygnatariuszy. Polska
propozycję radziecką przyjęła. 9 lutego 1929 r. w Moskwie przedstawiciele ZSRR, Pol-
ski, Łotwy i Rumunii podpisali protokół porozumienia (zwany od nazwiska inicjatora
protokołem Litwinowa)⁶³.

Sprawa protokołu Litwinowa znajduje odzwierciedlenie w siedmiu następujących
dokumentach, będących w AAN: nota Litwinowa do Patka z 29 grudnia 1928 r., za-
wierająca propozycję podpisania protokołu o przedterminowym wprowadzeniu w życie
paktu Brianda-Kelloga⁶⁴, raport *chargé d'affaires* w Bukareszcie K. Jeleńskiego do MSZ
z 3 stycznia 1929 r. w sprawie sondażu rządu polskiego w Rumunii w celu uzyskania
zapewnienia poparcia dla równoczesnego podpisania protokołu przez wszystkie państwa
sąsiadujące z ZSRR w Europie⁶⁵, depesza ambasadora RP A. Chłapowskiego w Paryżu
do MSZ z 4 stycznia 1929 r. dotycząca stanowiska Francji wobec propozycji radziec-
kiej⁶⁶, depesza posła polskiego w Waszyngtonie J. Ciechanowskiego do MSZ z 4 stycznia
1929 r., zawierająca reakcję Stanów Zjednoczonych na propozycję radziecką⁶⁷, pismo
poselstwa polskiego w Moskwie do MSZ z 8 stycznia 1929 r. w sprawie opinii dzien-
nikarzy amerykańskich dotyczącej noty Litwinowa⁶⁸, raport Zielezińskiego do ministra

⁶¹ Ibidem, k. 180.

⁶² Nazwa dokumentu pochodzi od jego dwóch głównych negocjatorów – francuskiego ministra spraw
zagranicznych Aristida Brianda oraz amerykańskiego sekretarza stanu Franka Kellogga. Wśród sygnatariuszy
porozumienia była również Polska.

⁶³ M.W. Chwostow i in., *Historia dyplomacji*, t. III: 1914–1939, Warszawa 1973, s. 566–576; L. Ziaja,
PPS a polska polityka zagraniczna 1926–1939, Warszawa 1974; tekst protokołu Litwinowa, [w:] *Dokumenty
i materiały...*, dok. 215, s. 397–399; *Dokumenty wniezionej polityki SSSR*, t. XII, red. F.P. Dola i in., Moskwa
1967, dok. 38, s. 68–70.

⁶⁴ AAN, Akta J. i Al. Piłsudskich, Adiutantura Belwederu, t. 5, k. 224.

⁶⁵ Ibidem, t. 6, k. 1.

⁶⁶ Ibidem, k. 2.

⁶⁷ Ibidem, k. 4.

⁶⁸ Ibidem, k. 6.

spraw zagranicznych z 15 stycznia 1929 r., z wyjaśnieniem Litwinowa dotyczącym polityki ZSRR wobec państw bałtyckich⁶⁹ oraz raport poselstwa polskiego w Moskwie z 15 lutego 1929 r., przedstawiający domysły na temat przyczyn, które skłoniły rząd radziecki do opracowania protokołu Litwinowa⁷⁰.

W nocy Litwinowa skierowanej do rządu polskiego z 29 grudnia 1928 r. zawarta została propozycja podpisania przez Polskę i ZSRR oddzielnego protokołu, w myśl którego pakt Brianda-Kelloga nabrał mocy obowiązującej po ratyfikacji tego dokumentu przez obydwa państwa, niezależnie od warunków przewidzianego w art. III z 27 sierpnia 1928 r., tj. ratyfikowania paktu przez wszystkich jego pierwotnych sygnatariuszy. Strona radziecka zaznaczyła przy tym, że zgłoszona propozycja nie oznacza wycofania się Związku Radzieckiego z przedstawionego Polsce 24 sierpnia 1926 r. projektu paktu o nieagresji, którego zawarcie „służyłoby w przyszłości jeszcze większemu umocnieniu dobrosąsiedzkich stosunków między Polską a ZSRR”⁷¹. W końcowej części noty stwierdzono, że analogiczną propozycję rząd radziecki przedstawił rządowi Litwy – jako jedynemu państwu bałtyckiemu, które przystąpiło już do paktu paryskiego. Zapowiedziano też możliwość zwrócenia się z taką propozycją do Estonii, Łotwy i Finlandii po ich przystąpieniu do paktu. Do noty załączony został projekt protokołu. Z rozmowy podsekretarza stanu w polskim MSZ Alfreda Wysockiego z *chargé d'affaires* Stanów Zjednoczonych w Warszawie Bentonem przeprowadzonej 3 stycznia 1929 r.⁷² wynikało, że rząd Polski nie był w ogóle przygotowany na tego rodzaju propozycję. Wysocki uważał ją za nowy wybieg dyplomacji sowieckiej, „starającej się zjednać sobie opinię finansjery Stanów Zjednoczonych”, i utrudnienie Polsce sytuacji wobec problemu rozbrojenia. „Rząd polski nie ma zamiaru odpowiadać natychmiast na notę p. Litwinowa i nie poweźmie żadnej decyzji zanim nie przedyskutuje owej kwestii z tymi państwami, z którymi Polska razem podpisała pakt Kelloga”⁷³.

Sondaż przedstawiony przez polskich dyplomatów w państwach bałtyckich i w Rumunii przyniósł połowiczne rezultaty. Estonii przyświecało głównie własne bezpieczeństwo. Rumunia wyraziła poparcie dla idei równoczesnego wprowadzenia w życie paktu Brianda-Kelloga przez państwa sąsiadujące w Europie z ZSRR i sugerowała Polsce, aby wzięła na siebie rolę konsultanta tych państw i „służyła im swoimi usługami”⁷⁴. Na wyczerpujące stanowisko rządu polskiego wobec propozycji radzieckiej miała wpływ postawa inicjatorów paktu Francji i Stanów Zjednoczonych. Paryż w inicjatywie radzieckiej widział próbę zmarginalizowania Francji jako inicjatora paktu, zaaprobowano zasady po-

⁶⁹ Ibidem, t. 58, k. 19–21.

⁷⁰ Ibidem, t. 26, k. 230.

⁷¹ Ibidem, t. 5, k. 226.

⁷² AAN, Ambasada Moskwa, t. 57, k. 16.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ AAN, Adiutantura Belwederu, t. 6, k. 1.

wszechności i jednoczesności paktu, a nie jego stopniowej realizacji w poszczególnych rejonach⁷⁵. Rząd amerykański był zaskoczony propozycją radziecką, wyrażając tym samym wobec rządu polskiego nadzieję, że będzie on zwlekał z odpowiedzią na propozycję radziecką aż do ratyfikacji paktu przez senat amerykański⁷⁶.

10 stycznia 1929 r. została przekazana odpowiedź rządu polskiego na propozycję Litwinowa z 29 grudnia. W nocie polskiej podkreślono konieczność przeprowadzenia konsultacji z inicjatorami i pozostałymi pierwotnymi sygnatariuszami paktu Brianda-Kelloga, do czego zobowiązywała zasada „solidarnej procedury ratyfikacyjnej”⁷⁷, od której uzależnione było wejście w życie tego paktu.

Wobec pozytywnego ustosunkowania się ZSRR do polskich warunków oraz pozytywnej opinii w tej sprawie państw bałtyckich i Rumunii protokół Litwinowa 9 lutego 1929 r. został podpisany.

Wznowienie rokowań o pakt o nieagresji

Kolejnym problemem w stosunkach polsko-radzieckich, wyłaniającym się z dokumentów, było wznowienie jesienią 1931 r. rozmów na temat paktu o nieagresji. Problem ten został już zanalizowany w pracach i artykułach m.in. Wojciecha Materskiego, Stanisława Zabieli, Stanisława Łopatniuka, Walentego Daszkiewicza i Mariana Leczyka⁷⁸.

W AAN temat ten znalazł odzwierciedlenie w czterech dokumentach: pismo Zaleskiego do posła RP w Moskwie S. Patka w związku z radziecką propozycją wznowienia rokowań w sprawie paktu o nieagresji z 23 grudnia 1930 r.⁷⁹, raport Patka do Zaleskiego o rozmowie z komisarzem ludowym spraw zagranicznych ZSRR M. Litwinowa w sprawie uzgodnienia poszczególnych artykułów polsko-radzieckiego paktu o nieagresji z 16 grudnia 1931 r.⁸⁰, raport Patka do Zaleskiego w sprawie rozmów z Litwinowem na temat uzgodnienia artykułu pierwszego polsko-radzieckiego paktu o nieagresji z 24 listopada 1931 r.⁸¹ i raport Patka do Zaleskiego o przebiegu rokowań w sprawie polsko-

⁷⁵ Ibidem, k. 2.

⁷⁶ Ibidem, k. 4.

⁷⁷ *Dokumenty i materiały...*, dok. 201, s. 370–372.

⁷⁸ W. Materski, *Na widzenie...*, s. 403–446; S. Zabieli, *Polsko-radzieckie rokowania w sprawie zawarcia paktu o nieagresji*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. I, Warszawa 1965; idem, *Polsko-radziecki pakt o nieagresji*, [w:] *Stosunki polsko-radzieckie 1917–1939. Materiały z sesji naukowej*, Warszawa 1973; W. Daszkiewicz, *Polityka zagraniczna ZSRR (1929–1933)*, „Sprawy Międzynarodowe” 1963, nr 3; idem, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich 1932–1934*, „Sprawy Międzynarodowe” 1967, nr 2 i 3; S. Łopatniuk opublikował ponadto 18 dokumentów dotyczących rokowań o pakcie o nieagresji, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. V, Warszawa 1969; M. Leczyk, *Podpisanie paktu o nieagresji między polską a ZSRR w 1932 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1973, nr 2, s. 75–96.

⁷⁹ AAN, Ambasada Moskwa, t. 59, k. 58.

⁸⁰ Ibidem, t. 26, k. 303–306.

⁸¹ Ibidem, k. 34.

-radzieckiego paktu o nieagresji z 1 grudnia 1931 r.⁸² Dokumenty te znajdują się w Zespole Ambasady Moskwy, a ich wartość jest znacząca. Wskazują bowiem, że strona polska z pewną opieszałością zmierzała do zawarcia paktu o nieagresji ze Związkiem Radzieckim.

Z pisma Zaleskiego do Patka wynikało, że „pan Marszałek w zasadzie zdecydował, aby przyjęc propozycję Owsiejenki zarówno w sprawie zaktualizowania dotychczas właściwie nigdy niezzerwanych rokowań w sprawie zawarcia jakiegoś układu politycznego, jak również podjęcia rokowań o traktat handlowy”⁸³. Polskie MSZ – jak twierdzi Zaleski – udzieliło odpowiedzi na propozycję radziecką wszczęcia rokowań nt. paktu o nieagresji dopiero w przyszłym roku, tj. w 1931, rezerwując sobie czas na opracowanie polskiego projektu, w którym główny nacisk miał być położony na problem koncyliacji „upięk-szony dwoma czy trzema artykułami opartymi o pakt Kelloga i protokół moskiewski”⁸⁴. Polska przyjęła więc postawę wyczekującą, zwlekając z odpowiedzią na radziecka propozycję.

Kolejny dokument – raport Patka do Zaleskiego z 16 listopada 1931 r. – jest relacją z rozmowy, jaką przeprowadził Patek z Litwinowem. Fakt przyjęcia projektu polskiego Patek ocenił pozytywnie. Podstawą pisma stał się polski projekt, który został przedłożony ZSRR 25 sierpnia 1931 r., jako rozszerzenie projektu z 1926 r. Patek za sukces uważał oświadczenie Litwinowa, że Związek Radziecki gotowy jest przystąpić z państwami bałtyckimi do pertraktacji w sprawie zawarcia paktu o nieagresji, z chwilą gdy wyrażą one w tej sprawie swoją zgodę. Litwinow miał także podkreślić, że według jego przekonania państwa bałtyckie przystąpiłyby prawdopodobnie do omawiania paktu o nieagresji „na-zajutrz po dniu, w którym Polska by taki akt podpisała”. W sprawie udziału Rumunii Litwinow oświadczył, że ZSRR nie posiada z tym krajem oficjalnych dyplomatycznych stosunków, co jest konieczne, by inicjatywa w sprawie podpisania paktu o nieagresji wyszła ze strony Bukaresztu. Inicjatywę taką – kontynuował Litwinow – ZSRR przyjąłby życzliwie z zastrzeżeniem, że fakt ten nie mógłby wpłynąć na zmianę położenia sprawy Besarabii. Wobec tej sugestii Litwinowa Patek zastanawiał się, czy Polska jest w stanie wpłynąć na Rumunię, by wystąpiła z powyższą inicjatywą i podpisała pakt o nieagresji na analogicznych z innymi państwami zasadach, z uwzględnieniem warunków odnośnie do Besarabii.

Przechodząc do sprawy paktu o nieagresji między ZSRR a Polską, Patek donosił, że omawiana kwestia ta była zgodna z założonym w sierpniu przez Polskę projektem. Jednocześnie argumentował, że Polska w sprawie „pokoju i nieagresji” podpisała już z ZSRR traktat ryski, pakt Kelloga i protokół Litwinowa. Obecny pakt miał być zatem czwartym z kolei. Według niego w interesie Polski i ZSRR leżało, aby w jak najszerszym stopniu

⁸² Ibidem, t. 59, k. 90–91.

⁸³ Ibidem, k. 58.

⁸⁴ Ibidem.

był on podpisany, uwzględniając ramy aktów dotychczasowych, jak również zawierając nowe treści w sobie. Zgodnie z tą ideą, jak twierdził Patek, Polska zaproponowała pakt o nieagresji ze wszystkimi zachodnimi sąsiadami ZSRR. Przy omawianiu z Litwinowem dalszych punktów polskiego projektu Patek uzależnił ich akceptację od uprzedniego podpisania przez ZSRR paktów o nieagresji z państwami bałtyckimi i Rumunią.

Następny z analizowanych raportów Patka dotyczył jego rozmów z Litwinowem na temat uzgodnienia art. 1 polsko-radzieckiego paktu o nieagresji. Z dokumentu tego wynika, że Patek podtrzymywał polską redakcję artykułu, natomiast Litwinow próbował przeforsować dawny projekt radziecki, który w 1927 r. przedstawił Patkowi Boris Stomoniakow. Projekt ten Patek odrzucił jako niezgodny z polskim.

Ostatni z przytaczanych tu raportów Patka dotyczył następnej tury rozmów między nim a Litwinowem. Przyniosła ona uzgodnienie zagadnień związanych z pojęciem agresji, zbliżenie stanowisk w sprawie zachowania się stron w wypadku dokonania na jedną z nich agresji przez państwo trzecie i w sprawie nieprzyjmowania udziału we wrogich dla jednej ze stron porozumieniach. Dalsze rokowania i ich finalizacja w dokumentach AAN nie znalazły odzwierciedlenia⁸⁵.

W Polsce nie brakowało oponentów podpisanego paktu o nieagresji ze Związkiem Radzieckim. Należał do nich płk Jan Kowalewski⁸⁶, który na posiedzeniu „Prometeusza”⁸⁷ przedstawił go w niekorzystnym świetle. W AAN zachował się dokument z tego posiedzenia, tj. referat Kowalewskiego wygłoszony 16 lutego 1933 r.⁸⁸ Oceniając rezultaty radzieckiej polityki zagranicznej, Kowalewski wymienił, jako jej sukcesy, „cały łańcuch paktów nieagresji” zawartych przez Związek Radziecki z Finlandią, Estonią, Polską i Francją. Znaczenie tych paktów – zdaniem Kowalewskiego – nie wykraczało poza granice tych aktów dyplomatycznych, które rejestrują i stwierdzają pokojowy kierunek polityki tychże państw. Według Kowalewskiego relatywne znaczenie takich paktów podnoszą „czynniki sowieckie”. Ponadto w dzienniku społeczno-politycznym „Prawda” oświadczył, że zawarte paktory nie usuwają niebezpieczeństwa napadu zbrojnego państw kapitalistycznych przeciw ZSRR. Ich właściwe znaczenie dla Związku Radzieckiego polega na utworzeniu drogi do pogłębienia stosunków gospodarczych, a głównie kredytowych z państwami kapitalistycznymi. We wspomnianym przemówieniu ponadto poruszył

⁸⁵ Szerzej M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej...*, s. 290–296.

⁸⁶ Jan Kowalewski (ur. 24 października 1892 r. w Łodzi, zm. 31 października 1965 r. w Londynie) – podpułkownik dyplomowany piechoty Wojska Polskiego, oficer Oddziału II Sztabu Głównego, matematyk, poliglota i kryptolog, który złamał sowieckie szyfry w czasie wojny z bolszewikami.

⁸⁷ Prometeizm to w ogólnym pojęciu idea buntu przeciwko potęgom krępującym wolność myśli i ograniczającym wolność narodów i człowieka. W pierwszej połowie XX w. termin ten oznaczał polityczną współpracę Drugiej Rzeczypospolitej z nierosyjskimi ludami i narodami Rosji, skierowaną przeciwko carskiemu, a później sowieckiemu imperium. Szerzej: S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971; *II Rzeczypospolita wobec Ruchu Prometejskiego*, t. IV, red., wstęp, wybór i oprac. P. Libera, Warszawa 2013.

⁸⁸ AAN, Akta MSZ, t. 6648, k. 1–4.

sprawy III Międzynarodówki, podając, że jest ona instrumentem działania nieoficjalnej dyplomacji radzieckiej w krajach kapitalistycznych. Kowalewski zauważył z przekąsem, iż w roku 1932 nie wykazała się ona żadnymi sukcesami, mimo że był to rok zaostrezenia się kryzysu gospodarczego do „niebываłych rozmiarów”.

Zaniepokojenie ratyfikowaniem paktu można znaleźć jeszcze w jednym dokumencie, a dokładniej w liście Związku Obrony Mienia Polaków Poszkodowanych przez Wojnę i Rewolucję z 31 grudnia 1932 r.⁸⁹ Według autorów tego pisma „korzyści z tego dyplomatycznego posunięcia” płynąć będą jedynie dla Związku Sowieckiego, który „żadnych nie dotrzymuje zobowiązań”. Zarzucili oni Związkowi Radzieckiemu, że „po dziś dzień” nie wykonał zobowiązań rozrachunkowych traktatu ryskiego. Sugerowali, że wystąpienie rządu polskiego z żądaniem zakończenia przewidzianych w traktacie ryskim rozrachunków mogłoby mieć powodzenie. W Moskwie natomiast, jak wynika z doniesień polskiego *attaché* wojskowego ppłk. J. Kowalewskiego, kształtowały się „polonofilskie” nastroje. Wskazywał na to jego raport z 26 marca 1933 r.⁹⁰ Jako źródło swoich informacji ppłk Kowalewski podał rozmowy z wysokimi urzędnikami LKSZ. Od nich dowiedział się m.in., że Stalin wysoko ceni i szanuje marszałka Piłsudskiego. To, że od dłuższego czasu nie ma karykatur na Piłsudskiego, jest wynikiem osobistego zarządzenia Stalina. Jedną z przyczyn korzystnych dla Polski nastrojów miała być sytuacja w Niemczech. Jako przykład zażartych germanofobów Kowalewski podawał Tuchaczewskiego i Woroszyłowa. Rozmówcy Kowalewskiego pozytywnie ocenili Polską akcję na Westerplatte⁹¹ i na wypadek konfliktu z Niemcami niedwuznacznie proponowali nawiązanie kontaktów wojskowych oraz pomocy w sprzeczcie.

Projekt deklaracji gwarantującej niepodległość państw bałtyckich

Kolejnym problemem w stosunkach polsko-sowieckich, mającym odzwierciedlenie w dokumentach AAN, był sowiecki projekt deklaracji gwarantującej niepodległość państw bałtyckich. Chodzi o: notatkę z rozmowy Becka z Władimirem Antonowem-Owsiejenką⁹² z 23 listopada 1933 r.⁹³, depeczę posła RP w Moskwie Juliusza Łukasiewicza do MSZ z 13 marca 1933 r.⁹⁴, raport Łukasiewicza do Becka z 15 grudnia

⁸⁹ Ibidem, t. 6739, k. 245.

⁹⁰ Ibidem, t. 6750, k. 122–124.

⁹¹ 15 lutego 1933 r. Senat Wolnego Miasta Gdańska wypowiedział umowę o wspólnej polsko-gdańskiej policji portowej. W odpowiedzi na to Polska wysłała 6 marca na Westerplatte dodatkową kompanię piechoty, co formalnie naruszało porozumienie zawierające utrzymanie tam zaledwie 88 żołnierzy.

⁹² Władimir Antonow-Owsiejenko (ur. 9 marca/21 marca 1883 r. w Czernihowie, zm. rozstrzelany 10 lutego 1938 r.) – radziecki dowódca, polityk komunistyczny, dziennikarz w latach 1930–1934, poseł nadzwyczajny i minister pełnomocny ZSRR w Polsce.

⁹³ AAN, Akta MSZ, t. 108, k. 149.

⁹⁴ Ibidem, t. 6764, k. 1–2.

1933 r.⁹⁵, depezę Becka do poselstwa w Rydze, Tallinie i Helsinkach z 23 grudnia 1933 r.⁹⁶, depezę *chargé d'affaires* RP w Moskwie H. Sokolnickiego do MSZ z 26 grudnia 1933 r.⁹⁷ i depezę Becka do Łukasiewicza z 4 stycznia 1934 r.⁹⁸

Z notatki dotyczącej rozmowy Becka z Owsiejenką wynika, że poruszane były sprawy wojskowe związane z sytuacją w Europie oraz kwestia bałtycka – „jako teren ekspansji niemieckiej zagrażającej w tej części Europy interesom Polski i Rosji Sowieckiej”. Mówiąc o strefie bałtyckiej, Beck określił ją jako „teren miękki”, na którym znajdują się niewielkie państwa mogące stanowić domenę obcych wpływów. Beck w rozmowie z Owsiejenką wyraził zadowolenie, że trudności, jakie się wyłoniły w związku z tym rejonem, między Polską a Związkiem Radzieckim zostały usunięte. Podkreślił także, że Polska w swojej działalności politycznej nie kieruje się wrogimi intencjami wobec ZSRR. Rozmowa ta była prawdopodobnie balonem próbnym Litwinowa, który w ten sposób chciał przygotować grunt dla przyszłych propozycji w kwestii zapewnienia bezpieczeństwa państwom bałtyckim.

Potwierdzeniem tego jest kolejny dokument stanowiący relację z rozmowy, jaką Łukasiewicz z Litwinowem odbyli 13 grudnia. Litwinow – jak twierdził Łukasiewicz – przyjął z zadowoleniem oświadczenie Becka w sprawach bałtyckich. „[Czuając] potrzebę zrobienia dalszego kroku naprzód, proponuję, abyśmy w najbliższym czasie, w formie i miejscu pozostającym do uzgodnienia, ogłosili wspólną deklarację”. Deklarację tę przedstawił Litwinow w trakcie rozmów, po czym wręczył ją Łukasiewiczowi. Był to projekt, który miał stać się podstawą wspólnego polsko-radzieckiego oświadczenia o potrzebie ochrony i bronięcia pokoju we wschodniej Europie. „Oba państwa nadmieniają: że koniecznym warunkiem tego pokoju jest nienaruszalność i pełna gospodarcza i polityczna niezawisłość nowych państw, które wyszły ze składu byłego imperium rosyjskiego, oraz że ta niezawisłość stanowi przedmiot troski obu państw. Na wypadek zagrożenia niezawisłości państw bałtyckich, Związek Sowiecki i Polska zobowiązują się nawiązać natychmiast kontakt między sobą i omówić powstałą sytuację”. Deklaracja nie miała oznaczać sojuszu wojskowego, lecz – jak stwierdził Litwinow – zmuszałaby do zastanowienia się tych, którzy chcieliby naruszyć pokój nad Bałtykiem. Tak naprawdę była ona skierowana przeciw ekspansji Niemiec w tym kierunku – mogła wzmocnić opór państw bałtyckich wobec presji Niemiec i osłabić dążenie Polski do zbliżenia z Niemcami.

Następnym z analizowanych dokumentów jest depeza Becka do poselstw polskich w krajach bałtyckich. Streszczając treść projektu deklaracji Litwinowa, Beck polecił polskim przedstawicielom w państwach bałtyckich wysondować zaufanie tamtejszych rządów na temat tego, jak odnosiłyby się do „tego rodzaju enuncjacji” i czy nie mają przeciw

⁹⁵ Ibidem, k. 47–56.

⁹⁶ Ibidem, k. 3.

⁹⁷ Ibidem, k. 12.

⁹⁸ Ibidem, k. 18.

tej propozycji zastrzeżeń. Jak wynika z instrukcji, proponowany tekst odpowiadał Beckowi, który uznał, że w zasadzie można tego rodzaju deklarację ogłosić w sprzyjających okolicznościach, lecz uzależnił ją od postawy państw bałtyckich. Państwa bałtyckie (poza Finlandią) odniosły się do projektu deklaracji przychylnie, o czym świadczy depeza Sokolnickiego do Becka z 26 grudnia⁹⁹. Litwinow w rozmowie z Sokolnickim stwierdził, że nie widzi potrzeby takiego aktu dla Finlandii, której – jego zdaniem – nie grozi żadne niebezpieczeństwo. Proponował też przyspieszenie ogłoszenia deklaracji, uważając, że najlepiej dałoby się to politycznie osiągnąć przez przyjazd Becka do Moskwy. Świadczy o tym depeza Becka do Łukasiewicza z 4 stycznia 1934 r.¹⁰⁰, w której prosił on posła w Moskwie o oświadczenie Litwinowa, że negatywne stanowisko Finlandii i „wątpliwe” pozostałych państw komplikuje sprawę deklaracji. Prawdziwe przyczyny wycofania się Polski z zamierzonej deklaracji były oczywiście inne: po pierwsze, wspólna deklaracja bałtycka grzebała ideę bloku polsko-bałtyckiego; po drugie, mogłaby przekreślić polsko-niemiecką deklarację (antyniemieckość deklaracji)¹⁰¹.

Ocieplenie polsko-sowieckich kontaktów

Koniec 1933 r. w stosunkach polsko-sowieckich to także okres zbliżenia na różnych płaszczyznach. Efekty tego zbliżenia stały się przedmiotem rozmowy Łukasiewicza z Litwinowem. Zdając z niej relację Beckowi w raporcie z 15 marca¹⁰², Łukasiewicz donosił, że na pierwszym planie wysunął zagadnienie kontaktów wojskowych. Stwierdził, że wizyta w Moskwie płk. Rayskiego¹⁰³ wraz z osobami towarzyszącymi przyniosła „wybitne” rezultaty w dziedzinie wzajemnego porozumienia się i zbliżenia pomiędzy wojskowością polską a radziecką. Dodał także, że Beck jest za dalszym rozwijaniem kontaktów wojskowych. Łukasiewicz poinformował Litwinowa o dotychczasowym przebiegu polsko-radzieckich rokowań w sprawie konwencji o uruchomieniu komunikacji lotniczej, prosząc go o pomoc w znalezieniu wyjścia z chwilowego impasu. Następnie Litwinow, powołując się na raport posła Owsiejenki odnoszącego się do zagadnień rozbrojeniowych, z przyjemnością stwierdził, „iż od dłuższego czasu współpraca naszych delegacji na konferencję rozbrojeniową w Genewie była bardzo ścisła i pożyteczna”¹⁰⁴.

W pewnym sensie podsumowaniem okresu zbliżenia polsko-radzieckiego w latach 1932–1933 jest znajdujący się w AAN raport poselstwa RP w Moskwie do MSZ

⁹⁹ Ibidem, k. 12.

¹⁰⁰ Ibidem, k. 18.

¹⁰¹ Szerzej: M. Kornat, *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.

¹⁰² AAN, Akta MSZ, Raport Łukasiewicza do Becka z 15 XII 1933, t. 6744, k. 47–56.

¹⁰³ Na czele delegacji stał szef Departamentu Aeronautyki M.S. Wojsk. płk Ludomir Rayski. Wizyta trwała od 6 do 13 listopada.

¹⁰⁴ AAN, Akta MSZ, Raport Łukasiewicza do Becka z 15 XII 1933, t. 6744, k. 47–56.

z 2 stycznia 1934 r.¹⁰⁵ zatytułowany *W sprawie exposé Mołotowa i Litwinowa*. Jest to relacja z otwarcia IV Sesji VI Kadencji Centralnego Komitetu ZSRR, które odbyło się 28 grudnia 1934 r. Wygłoszone na nim *exposé* przez przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych Wiaczesława Mołotowa poświęcone było m.in. sytuacji międzynarodowej i polityce zagranicznej ZSRR. Drugie dłuższe przemówienie dotyczące wyłącznie tej sprawy wygłosił komisarz ludowy do spraw zagranicznych Litwinow, który w pierwszej części wystąpienia scharakteryzował stosunek ZSRR do traktatu wersalskiego. Stwierdził, że Związek Sowiecki był jedynym „mocarstwem”, które nie chciało mieć nic wspólnego z tymże traktatem i jego następstwami. Trafnie też zauważył, że Niemcy, opierając się na stosunkach z ZSRR, mogły „śmiało i pewnie rozmawiać ze swoimi wczorajszymi zwycięzcami”. W traktatach pokojowych nie brali udziału – kontynuował Litwinow – nie tylko formalnie, ale i moralnie. „Nie tylko nie aprobowaliśmy ich, ale nawet nie skrywaliśmy naszych sympatii do tych narodów, w stosunku do których traktaty zawierały jasne niesprawiedliwości. Nie do nas należy przeto sprzeciwiać się rewizji tych traktatów, lecz jednakże tylko w tym wypadku, jeżeli ta rewizja może mieć miejsce na drodze pokojowej, na zasadzie dobrowolnych porozumień, albo też jeżeli uchylając istniejące niesprawiedliwości, rewizja ta nie stworzy drugich – być może jeszcze większych niesprawiedliwości”. Oceniając krytycznie problem rewizji traktatów, związany m.in. z paktem czterech, Litwinow widział w nim niebezpieczeństwo wybuchu wojny. Stwierdził więc, że Związek Radziecki gotowy jest nie tylko do obrony „każdej piędzi ziemi, lecz i dostępu do niej”¹⁰⁶. Poruszając sprawy stosunków ZSRR z poszczególnymi państwami, Litwinow zatrzymał się przez dłuższy moment na Polsce. Odnotował w stosunku z nią poważny postęp – zawarcie paktu o nieagresji i konwencji określającej pojęcie napastnika. Mówiąc o politycznych perturbacjach w Europie w 1933 r., stwierdził, że stworzyły one wspólnotę interesów wynikającą ze wspólnego niebezpieczeństwa i ze wspólnych trosk. „Jeżeli Polska i my nie zdawaliśmy sobie sprawy ze wspólnoty tych trosk, to podpowiadają je nam ci, którzy nam te troski sprawiają”¹⁰⁷. Przechodząc do oceny stosunków polskiego społeczeństwa do Związku Sowieckiego, oświadczył, że szerokie kręgi tego społeczeństwa stopniowo dochodzą do przekonania „żywionego przez nas od dawna”¹⁰⁸, iż między sąsiadującym Związkiem Sowieckim a Polską współpraca jest możliwa, „winna mieć miejsce i że nie ma żadnych obiektywnych przyczyn, stojących na przeszkodzie do rozwoju tej wspólnoty”.

Oceniając polsko-sowieckie zbliżenie z roku 1933 na podstawie dokumentów AAN, należy stwierdzić, że dla strony polskiej miało ono głównie charakter taktyczny. Rząd polski traktował je jako instrument w walce z paktem czterech i środkiem nacisku na

¹⁰⁵ AAN, Akta MSZ, t. 6649, k. 5–15.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Ibidem.

Berlin. Możliwość rozwoju współpracy z Związkiem Sowieckim została odsunięta na dalszy plan po podpisaniu deklaracji polsko-niemieckiej. Ale problem ten wykracza już poza ramy poruszanych tu kwestii.

Podsumowanie

Zanalizowane w niniejszym artykule stosunki polsko-sowieckie w latach 1926–1933 stanowią jedynie ich skromny fragment. Zespół Akt Ambasady RP w Moskwie niestety nie dysponuje kompletem akt dyplomatycznych. Zdecydowana większość z nich zaginęła w czasie II wojny światowej, a zachowana część stanowi mniej niż 40% stanu akt sprzed 1 września 1939 r. Zresztą celem artykułu nie było pełne odtworzenie stosunków polsko-radzieckich. Podstawę ich opracowania, oprócz wyżej wymienionego zespołu, stanowiły akta Wydziału Wschodniego MSZ, zespołu Ambasady RP w Berlinie, Ambasady RP w Londynie, Prezydium Rady Ministrów.

Należy stwierdzić, że stan bazy źródłowej jest zadawalający, dlatego też duże znaczenie mają opublikowane zbiory dokumentów do stosunków polsko-sowieckich. W artykule wykorzystano 49 dokumentów. Brak jest dokumentów odnoszących się do relacji strony sowieckiej i jej czynników oficjalnych do zamachu majowego. Autor nie liczy tu pojedynczych akt, które jedynie wzmiankują o zamachu. Niewiele jest dokumentów dotyczących rokowań nt. paktu o nieagresji; w sumie z obydwu tur rokowań z 1927 r. i 1932 r. zachowało się 8 dokumentów. Pozwalają się one zorientować w polityce rządu polskiego wobec Związku Sowieckiego i to w sposób pobieżny. Dość dobrze przedstawione są wzajemne polsko-radzieckie stosunki bezpośrednio po zamachu na posła Wojkova. Do tego wydarzenia zachowało się 7 dokumentów. Z ich treści dowiadujemy się o działalności dobrze zorganizowanej w Polsce emigracji rosyjskiej. To z jej szeregów wywodzili się sprawcy zamachów na życie przedstawicieli państwa radzieckiego w Polsce, co oczywiście powodowało liczne napięcia i zdrażnienia.

W AAN znajduje się także znaczna liczba pojedynczych dokumentów świadczących o wrogich wystąpieniach pomniejszych, niezwiązanych z rządem czynników. Obie strony skrzętnie odnotowały nieprzyjazne im fakty po to, by je wykorzystać przy sprzyjającej okazji – oczywiście przeciwko sobie.

Po zamachu na przedstawiciela handlowego ZSRR w Warszawie zachowało się 5 dokumentów. Oczywiście sprawcami zamachu byli emigranci rosyjscy. Polska w końcu była zmuszona ograniczyć ich działalność, a najaktywniejszych przywódców usunąć poza granice kraju.

Rokowania o zawarcie protokołu Litwinowa są zaprezentowane w AAN w 7 dokumentach. Pozwalają one zorientować się w rzeczywistych interesach obu państw. Terenem szczególnej czujności władz polskich były kraje bałtyckie, które miały stanowić

– w myśl polskich koncepcji – jednolity blok sprzęgnięty z Polską. Rzeczywistość jednak nie sprzyjała realizacji tych zamierzeń. W dokumentach AAN znalazły wyraz także głosy nieprzychylnie podpisaniu paktu o nieagresji.

Dość dobrze prezentują się dokumenty (6) dotyczące sowieckiego projektu deklaracji gwarantującej niepodległość państw bałtyckich, które celnie oddają atmosferę wokół rokowań. W sumie dokumenty te pozwalają na uchwycenie pewnych dość ważnych problemów w stosunkach polsko-radzieckich. Naturalnie były one tworzone przez polskich dyplomatów i obraz wzajemnych stosunków w nich przedstawiony jest odbiciem polskiego punktu widzenia.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych – Akta Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ambasada RP Moskwa, Akta J. Al. Piłsudskiego, Adiutantura Belwederu.

Dokumenty publikowane

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. V: *Maj 1926 – grudzień 1932*, oprac. T. Cieślak, przy współud. H. Adalińskiej, Warszawa 1966.

Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939, t. I: *1918–1932*, red. T. Jędruszczak, M. Nowak-Kielbikowa, Warszawa 1989.

Dokumenty wniezionej polityki SSSR, t. XII, red. F.P. Dola i in., Moskwa 1967.

Stalin J., *Voprosy Leninizna*, Moskwa 1945.

Zaleski A., *Przemowy i deklaracje*, t. I, Warszawa 1929.

Wspomnienia

Wandycz P., *August Zaleski Minister Spraw Zagranicznych 1926–1932 w świetle wspomnień i dokumentów*, seria: Biblioteka Kultury, vol. 317, Paryż 1980.

Opracowania

Batowski H., *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 1988.

Chwostow M.W. i in., *Historia dyplomacji*, t. III: *1914–1939*, Warszawa 1973.

Daszkiewicz W., *Polityka zagraniczna ZSRR (1929–1933)*, „Sprawy Międzynarodowe” 1963, nr 3.

Daszkiewicz W., *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich 1932–1934*, „Sprawy Międzynarodowe” 1967, nr 2 i 3.

Gregorowicz S., Zacharias M.J., *Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warszawa 1995.

- Historia dyplomacji polskiej*, red. G. Labuda, t. IV: 1918–1939, red. P. Łossowski, Warszawa 1995.
- II Rzeczypospolita wobec Ruchu Prometejskiego*, t. IV, red., wstęp, wybór i oprac. P. Libera, Warszawa 2013.
- Kamiński M., Zacharias M.J., *Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1987.
- Kornat M., *Polityka zagraniczna*, https://rcin.org.pl/i/pan/Content/141363/WA303_176233_II9357-22_Kornat.pdf.
- Krasuski J., *Między wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1985.
- Leczyk M., *Podpisanie paktu o nieagresji między polską a ZSRR w 1932 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1973, nr 2.
- Leczyk M., *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934*, Warszawa 1976.
- Łopatniuk S., [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. V, Warszawa 1969.
- Materski W., *Na widcie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.
- Materski W., *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994.
- Mikulicz S., *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.
- Nowak A., *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków 2015.
- Posel ZSRR Piotr Wojkow zamordowany przez białogwardzistę*, <https://muzhp.pl/pl/e/1452/posel-zsrr-piotr-wojkow-zamordowany-przez-bialogwardziste>.
- Rezmer W., *Polsko-radziecki pakt o nieagresji z 1932 roku – aspekty polityczne i militarne*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012.
- Roszkowski W., *Historia Polski 1914–1994*, Warszawa 1995.
- Sierpowski S., *Polityka zagraniczna Polski międzywojennej*, seria: Dzieje Narodu i Państwa Polskiego, Warszawa 1994.
- Zabięłło S., *Polsko-radziecki pakt o nieagresji*, [w:] *Stosunki polsko-radzieckie 1917–1939. Materiały z sesji naukowej*, Warszawa 1973.
- Zabięłło S., *Polsko-radzieckie rokowania w sprawie zawarcia paktu o nieagresji*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. I, Warszawa 1965.
- Ziaja L., *PPS a polska polityka zagraniczna 1926–1939*, Warszawa 1974.

Foreign policy of the Second Polish Republic towards the Soviet Union in the years 1926–1933 in the light of the documents of the Central Archive of Modern Records

Summary: Poland's foreign policy in the years 1926–1933 has always been of interest to Polish historians, journalists and politicians. While Poland's internal issues in the interwar period have already been relatively uniformly and objectively reconstructed and evaluated, the foreign policy of the pre-September governments remains a topic of numerous debates and polemics. Already during the World War II, attempts were made to analyze some of the issues of Polish foreign policy of the interwar period. The

politicians of the national camp criticized Marshal Józef Piłsudski's rule, whereas his adherents (the "Sanation") defended Polish policy of the interwar period.

In communist Poland, only selected directions in foreign policy were explored in scientific literature due to restrictions on the freedom of speech, and none of the published works covered the entire realm of Polish diplomacy. The only exception were synthetic monographs describing the entire history of Poland, where Polish foreign policy was addressed in more or less detail. The works of Henryk Batowski, characterized by rich factography and synthetic form, are among the few monographs published at the end of communist rule in Poland. They were, however, written in a period when the freedom of publication was restricted.

The collapse of the communist system in 1989 opened the door for unfettered research and the publication of research findings. Due to length constraints, the author of this article had to focus on the studies that contributed most to this publication. For instance, the works of W. Materski, a renowned expert on eastern issues, provide valuable information on Polish-Soviet relations.

The article discusses the period between the coup d'état carried out in Poland by Piłsudski on 12 May 1926 and the signing of the Polish-German declaration of non-aggression between Poland and Germany on 26 January 1934. The May Coup did not bring any change in Polish foreign policy, but it took place during a period of important changes in the balance of power in Europe, when the security system created by the Treaty of Versailles and the first alliances of the post-war years began to erode. On the other hand, the Polish-German declaration of non-aggression was a turning point in Polish foreign policy, marking a further cooling of Polish-French relations and a departure from the policy of rapprochement with the Soviet Union.

Keywords: foreign policy, Second Polish Republic, Soviet Union, Central Archive of Modern Records

Die Außenpolitik der Zweiten Polnischen Republik gegenüber der Sowjetunion in den Jahren 1926–1933 im Lichte der Dokumente des Archivs Neuer Akten

Zusammenfassung: Die polnische Außenpolitik zwischen 1926 und 1933 war und ist für polnische Geschichtskreise, Journalisten und Politiker von Interesse. Während die innenpolitischen Fragen Polens in der Zwischenkriegszeit bisher recht einheitlich und objektiv rekonstruiert und bewertet wurden, gibt die Außenpolitik der vorsowjetischen Regierungen noch immer Anlass zu zahlreichen Diskussionen und Polemiken.

Schon während des Zweiten Weltkriegs wurden Versuche unternommen, bestimmte Fragen der polnischen Außenpolitik in der Zwischenkriegszeit zu analysieren. Bei den Politikern des Nationalen Lagers handelte es sich dabei um eine Kritik am Piłsudski-Regime, bei den "Sanatoren" um eine Verteidigung der polnischen Politik der Zwischenkriegszeit.

Abgesehen von Werken, in denen ausgewählte außenpolitische Richtungen vorgestellt wurden, wurde im kommunistischen Polen aufgrund der Beschränkungen der Meinungsfreiheit, kein Werk veröffentlicht, das den gesamten Bereich der polnischen Diplomatie abdeckt. Eine Ausnahme bildeten die Zusammenfassungen der gesamten Geschichte Polens, in denen die polnische Außenpolitik mehr oder weniger ausführlich behandelt wurde. Eines der wenigen Werke, die in den letzten Jahren des kommunistischen Polens veröffentlicht wurden, war das von Henryk Batowski, das eine reichhaltige, in synthetischer Form dargestellte Faktographie enthält, aber in einer Zeit geschrieben wurde, in der die Publikationsfreiheit eingeschränkt war.

Nach dem Zusammenbruch des kommunistischen Systems 1989 entstanden die Bedingungen für eine ungehinderte Forschung und deren Veröffentlichung. Aufgrund des begrenzten Rahmens dieses Artikels ist der Autor gezwungen, nur die Studien anzugeben, die bei der Vorbereitung dieser Publikation besonders hilfreich waren. Im Hinblick auf die polnisch-sowjetischen Beziehungen waren unter anderem die Arbeiten des bedeutenden Osteuropaexperten W. Materski von Bedeutung.

Der zeitliche Rahmen dieses Artikels wird durch Ereignisse wie den Staatsstreich von Józef Piłsudski in Polen am 12. Mai 1926 und die Unterzeichnung der deutsch-polnischen Nichtangriffserklärung zwischen Polen und Deutschland am 26. Januar 1934 gebildet. Der Mai-Putsch führte zu keiner Änderung der polnischen Außenpolitik, aber er fiel in eine Zeit, in der sich das Kräfteverhältnis in Europa stark veränderte und das durch den Versailler Vertrag und die ersten Nachkriegsbündnisse geschaffene Sicherheitssystem zu erodieren begann. Die Erklärung des Nichtangriffs mit Deutschland war dagegen ein Wendepunkt in der polnischen Außenpolitik, der eine weitere Abkühlung der polnisch-französischen Beziehungen und eine Abkehr von der Politik der Annäherung an die Sowjetunion bedeutete.

Schlüsselwörter: Außenpolitik, Zweite Polnische Republik, Sowjetunion, Archiv Neuer Akten

Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej wobec Związku Sowieckiego w latach 1926–1933 w świetle dokumentów Archiwum Akt Nowych

Streszczenie: Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1933 była i nadal pozostaje przedmiotem zainteresowania polskich środowisk historycznych, publicystycznych oraz polityków. O ile zagadnienia wewnętrzne Polski okresu międzywojennego zostały dotychczas dość jednolicie i obiektywnie odtworzone i ocenione, to polityka zagraniczna rządów przedwrześniowych wywołuje wciąż liczne dyskusje i polemiki.

Już w latach II wojny światowej podejmowano próby analizy niektórych zagadnień polskiej polityki zagranicznej okresu międzywojennego. W przypadku polityków obozu narodowego była to ocena krytykująca rządy Piłsudczyków, a w przypadku „sanatorów” – obrona linii polityki polskiej okresu międzywojennego.

W Polsce komunistycznej, ze względu na ograniczenie swobody wypowiedzi, oprócz prac przedstawiających wybrane kierunki polityki zagranicznej nie ukazała się publikacja ujmująca cały obszar działalności polskiej dyplomacji, z wyjątkiem syntez całości dziejów Polski, gdzie polska polityka zagraniczna została potraktowana mniej lub bardziej szczegółowo. Do jednych z nielicznych wydanych już u schyłku lat 80. XX w. należy zaliczyć prace Henryka Batowskiego o bogatej faktografii, ujętej w syntetycznej formie, pisanej jednak w okresie ograniczeń swobody publikacji.

Po upadku systemu komunistycznego w 1989 r. zaistniały warunki do nieskrępowanych badań oraz ich publikowania. Ze względu na ograniczone ramy artykułu autor jest zmuszony do podania opracowań, które były szczególnie przydatne przy opracowywaniu tej publikacji. Wartościowe ze względu na relacje polsko-sowieckie były prace m.in. wybitnego znawcy wschodnich zagadnień W. Materskiego.

Ramy czasowe artykułu stanowią następujące wydarzenia: dokonanie przez Józefa Piłsudskiego 12 maja 1926 r. zamachu stanu w Polsce i podpisanie 26 stycznia 1934 r. polsko-niemieckiej deklaracji o nieagresji. Zamach majowy nie przyniósł żadnej zmiany w polskiej polityce zagranicznej, jednak miał miejsce w czasie ważnych zmian w układzie sił w Europie, kiedy to rozpoczynała się erozja systemu bezpieczeństwa stworzonego traktatem wersalskim oraz pierwszymi sojuszami lat powojennych. Natomiast deklaracja o nieagresji z Niemcami to punkt zwrotny w polskiej polityce zagranicznej oznaczający dalsze oziębienie stosunków polsko-francuskich oraz odejście od polityki zbliżenia ze Związkiem Sowieckim.

Słowa kluczowe: polityka zagraniczna, II Rzeczypospolita, Związek Sowiecki, Archiwum Akt Nowych

